

Agnieszka Gotówka
Instytut Sławistyki PAN, Warszawa
agnieszka_zimmermann@wp.pl

ARCHAIZMY LEKSYKALNE W GWARACH GÓRALSKICH (NA PRZYKŁADZIE WYBRANEGO SŁOWNICTWA RODZINNEGO)

Słowa kluczowe: archaizm leksykalny, leksyka gwarowa, gwary góralskie, słownictwo rodzinne
Keywords: lexical archaism, dialectal vocabulary, Polish highlanders' dialects, native vocabulary

Wprowadzenie

Kwiryna Handke, definiując archaizm jako „element językowy, który utracił zdolności funkcjonalne i przejrzystość semantyczną, a w konsekwencji przeszedł do archiwum języka” (1997: 77), wyróżniła w „życiorysie” wyrazu następujące stadia: 1) „narodziny”; 2) okres adaptacyjny; 3) wchodzenie w obieg społeczny; 4) okres pełnej stabilizacji; 5) spadek żywotności, ograniczenie zakresu funkcjonowania; 6) okres obumierania, tj. schodzenie na peryferie języka; 7) „zgon”, czyli przechodzenie wyrazu z zasobu słownictwa aktywnego do zasobu słownictwa biernego (ibid.: 72).

Z normatywnego punktu widzenia archaizm jest rozumiany dwojako. Powszechniejsze jest pojmowanie tego terminu jako każdego elementu językowego, który wyszedł z użycia (zwykle przed XIX w.) i nie jest już składnikiem współczesnego systemu językowego ani tym bardziej współczesnej normy językowej (NSPP: 1618). Mniej rozpowszechnione jest rozumienie archaizmu jako elementu dawnego systemu językowego występującego do dziś jako relikw (najczęściej wariant recesywny) w polszczyźnie, wchodzący w skład jej normy (ibid.: 1619) i funkcjonujący w języku na zasadzie wyjątku (por. stadium 6. w ujęciu K. Handke).

Inny status mają archaizmy (zarówno fonetyczne, gramatyczne, jak i słownikowe) w gwarach ze względu na to, że mogą być używane bez ograniczeń w różnych typach tekstów, mówionych i pisanych, artystycznych i potocznych. Nieprzypadkowo jako bazę materiałową do analizy archaizmów wybrałam gwary góralskie, peryferyjne, należące do odmian terytorialnych polszczyzny nadal dobrze zachowanych, mających bogate słownictwo, którego swoistym rezerwuarem jest folklor. Termin *gwary góralskie* rozumiem szeroko jako gwary polskich górali z terenu Podhala, Spiszu, Orawy, południowej Żywiecczyny, Czadeckiego i Śląska Cieszyńskiego. Odrębność leksykalna tych regionów wynika z kilku czynników historyczno-geograficznych, przede wszystkim ze specyfiki położenia, późnego zasiedlenia i krzyżowania się różnych fal osadniczych, słabej industrializacji i konieczności przemieszczania się górali w poszukiwaniu pracy. W różnych okresach historycznych docierało na teren Karpat i Podkarpacia osadnictwo polskie, wołoskie, ruskie, słowackie, węgierskie i niemieckie.

Nieprzypadkowo też skupiam uwagę na słownictwie związanym z rodziną, a szczególnie na sposobach nazywania ważnych postaci w relacjach rodzinnych. Rodziny góralskie należały i wciąż należą do tradycyjnie hierarchizujących role poszczególnych członków ze względu na wiek, płeć i pozycję. Bardzo poważnie jest traktowana funkcja rodziców chrzestnych, nie tylko jako zaszczyt, ale też jako obowiązek zastępowania rodzonych ojca czy matki w przypadku ich śmierci, a więc utrzymania dziecka, zapewnienia mu wykształcenia, dbania o sprawiedliwy podział spadku itp. (por. hasło *krzesny ociec* w KąśSGO I: 491).

Materiał słownikowy wyekscerpowałam wraz z kontekstami użycia ze słowników gwarowych, kartoteki *Słownika gwar polskich* PAN (KSGP), tekstów artystycznych (głównie tekstów folkloru) i potocznych (tekstów gwarowych)¹. Punktem wyjścia i inspiracją do podjęcia badań nad nazewnictwem członków najbliższej rodziny w gwarach góralskich była książka Mieczysława Szymczaka (1966). Materiał leksykalny z interesującego mnie obszaru gwarowego w tym opracowaniu został wykorzystany marginalnie. Analizę niektórych nazw z pola semantycznego RODZINA przeprowadził także Jerzy Sierociuk (1990), zestawiając leksykę gwar potocznych z nazewnictwem wykorzystywanym w tekstach pieśni ludowych z różnych regionów. Przyjęta przez badacza metoda porównywania faktów językowych z gwar potocznych ze słownictwem folkloru znalazła zastosowanie w poniższym opisie. Podobnie jak Sierociuk (*ibid.*: 53) do archaizmów leksykalnych zaliczam te wyrazy, które z różną częstotliwością występują w gwarowych tekstach potocznych i artystycznych (głównie folkloru pieśniowego) oraz są notowane we współczesnych słownikach gwarowych z poszczególnych regionów góralskich, ale chronologicznie należą do zasobu dawnego słownictwa.

1 Przywoływane w tym artykule cytaty gwarowe są podawane zgodnie z pisownią przyjętą w danym źródle.

MATKA

Bogatą dokumentację w gwarach góralskich mają dwa dawne określenia 'matki': *mać* i *macierz*.

Wyraz *mać*, notowany w polszczyźnie od XIV w. (Szymczak 1966: 21; SStp IV: 141–142), został odziedziczony z psł. *mati, *matere (< pie. *mātēr) (SEBor: 310). Dziś znajdziemy go w przysłowiu *jaka mać, taka nać*, ale w takim użyciu jest już bardzo recesywny, gdyż nowsze słowniki frazeologiczne nie rejestrują tej jednostki. Według USJP *mać* jest wyrazem archaicznym ograniczonym tylko do sfery frazeologii potocznej, por.: *kurwa mać; psia (twoja, jego, ich itp.) mać; taka jego mać; Miał pecha, psia mać!; A wszystko przez tego drania, taka jego mać!* (USJP II: 524).

W dawnej polszczyźnie zakres użycia leksemu *mać* był szerszy, o czym świadczą wyrażenia: *boża mać* 'Matka Boża', *duchowna mać* i *krzesna mać* 'matka chrzestna', oraz przekleństwo – *wyjebana mać* (SStp IV: 143).

Wyraz *mać* w KSGP został poświadczony z różnych typów tekstów szeroko pojętej góralszczyzny. W pierwszej kolejności należy wskazać materiał gwarowy zarejestrowany przez dialektologów i etnografów z żywej mowy, nierzadko poparty kontekstami użyc. Na Żywiecczyźnie zapisano trzy równoległe postacie omawianego archaizmu: *mać*, *macierz* i wariant fonetyczny pierwszej z nich – *maj* (z wymianą -ć do -j) (Zaremba 1931: 18). Leksem *mać* jest również obecny na Orawie, co dokumentują teksty gwarowe zapisane przez Mieczysława Karasia i Alfreda Zarębę oraz poświadczenia w słowniku Józefa Kąsia: *Była mać v duma i c^uŕka* (Sucha Góra [Or Sł], Karaś 1965: 81), *Ran^uo stanuć, umyć še a pomodlić, a hlavné mać, xtorò mo źeći* (Huty [Or Sł], Zaręba 1968: 18); *A: – Gádało sie tak, moja mać abo mój ociec* (Chyżne [Or Pol], pow. n-tar, KąśSGO I: 553). Najstarsze pokolenie użytkowników gwary na Śląsku Cieszyńskim pamięta, że wyraz *mać* był neutralnym określeniem matki, na co wskazują choćby następujące wypowiedzi: *Na mame to muvili mać, to jo paméntom, a teras powé, ale jak i grub'ijańin* (Istebna, pow. ciesz., KSGP); *Na mać t^uoja tam była, Hana i J'adviga* (Koniaków, pow. ciesz., KSGP). Umieszczony w SKarł (III: 92) cytat z pracy Bogumiła Hoffa na temat „właściwości ludu cieszyńskiego” sygnalizuje zarysowującą się specjalizację określeń: *Do właściwej matki mówią 'mamo', a mówiąc o niej 'macierz', 'mać'* (Hoff 1888: 41). W Czadeckiem podczas zbierania materiału do *Atlasu językowego polskiego Podkarpacia* (AJPP) zanotowano stwierdzenie pokazujące, że rozmówca miał świadomość różnic leksykalnych i stylistycznych: *mać, mamka; jak zły, to powie na mać maće^rżisko (maćura na śf'ine)* (Czarne [Czad], KSGP). Wynika z tego, że jeszcze w latach 30. XX w. *mać* mogła być używana na omawianym terenie bez ograniczeń, nie niosła bowiem negatywnych konotacji. Neutralne określenie *mać* wystąpiło także w tekstach pisanych, na przykład w opowieści o zbójnikach z okolic Zakopanego: *Chowała go babka; ociec umar, a mać kajsi uciekła* (Pawlikowski 1923: 211).

Wyrazy *macierz* i *mac* mają w polszczyźnie podobną genezę i historię, tyle że postać *macierz* jest oparta na psł. B. lp. *materь (Szymczak 1966: 21; SEBor: 309), co zostało poświadczone w *Kazaniach gnieźnieńskich*, *Psalterzu floriańskim* i *Psalterzu puławskim* (SStp IV: 141).

W staropolszczyźnie funkcjonowały też zestawienia: *macierz oddana* ‘matka prawnie zaślubiona, uznana przez prawo’ (SStp IV: 143; MSZP: 130), *macierz czeladna* ‘gospodyni’ (jw.), i liczne przekleństwa oraz wyzwiska z komponentem *macierz*: *łajać kurwie (kurwy) macierze syny*; *łajać od macierze*; *kurwa macierz*; *chłóścić macierz*; *kurwy macierze syna wsadzać*; *zła słowa dawać od macierze*; *zadawać macierze syny* (SStp IV: 143; MSZP: 130).

W XVI w. wyrazy *mac* i *macierz* nadal były używane, jednak ich żywotność znacznie osłabła, a w kolejnym wieku nabrały odcienia archaicznego lub ludowego (Szymczak 1966: 22).

We współczesnej polszczyźnie leksem *macierz* w znaczeniu podstawowym ‘matka’ jest już właściwie nieobecny (w USJP (II: 523), to znaczenie zostało umieszczone na ostatnim, czwartym miejscu hasła *macierz*, dodatkowo z kwalifikatorem *archaiczne*, choć żywotność zachowały derywaty: *macierzyński* ‘właściwy matce, otrzymany, pochodzący od matki’ (od XVI w.) i *macierzyństwo* ‘bycie matką i związane z tym uczucia, doznania, powinności’ (od XVI w.).

Macierz najczęściej jest używana w znaczeniu przenośnym ‘ojczyzna’ w tekstach o charakterze podniosłym, np. *Wróciły do macierzy utracone ziemie* (USJP II: 522), oraz występuje w nazwach polskich stowarzyszeń oświatowych, zakładanych w końcu XIX i na początku XX w., np.: *Polska Macierz Szkolna*, *Macierz Szkolna dla Księstwa Cieszyńskiego*, po 1918 r. przemianowana na *Macierz Szkolną Ziemi Cieszyńskiej*, obecnie *Macierz Ziemi Cieszyńskiej*. O tym, że działacze *Macierzy* narażali się na szykany ze strony Niemców świadczy wypowiedź zarejestrowana w KSGP z okolic Czeskiego Cieszyna: *Nymcy go zavř il'i, bo byu žauačym v Mačeři* (Łomna Miejska [Cz Ciesz]).

Leksem *macierz* to także termin specjalistyczny stosowany w matematyce w znaczeniu ‘zespół elementów (liczb, funkcji) ustawionych w prostokątną tablicę o *m* wierszach i *n* kolumnach’ (USJP II: 726). W takim rozumieniu tworzone były ostatnio na różnych kierunkach studiów *macierze* efektów kształcenia.

W odróżnieniu od polszczyzny ogólnej w gwarach góralskich² wyraz *macierz* zachował żywotność w podstawowym znaczeniu, co potwierdzają słowniki i opracowania rejestrujące słownictwo gwarowe ze Spiszu (FitSGS: 25), Orawy (KąśSGO I: 553), Podhala (HodSG: 102), Żywiecczyzny (SGGŻ: 259) i Śląska Cieszyńskiego (SCiesz: 174; Kub: 133).

2 I nie tylko góralskich, gdyż wyraz *macierz* został poświadczony w KSGP z różnych regionów: Wp, Kuj, War, Maz z Podl, Kr pd.

Podobnie KSGP gromadzi bogatą dokumentację użyc tego leksemu z tekstów gwarowych i zapisanych przez autochtonów góralskich gawęd. Dużo poświadczeń pochodzi z południowej Żywiecczyny, np: *Pryndzy godal'i maćeš* (Sporysz [dzielnica Żywca], KSGP); *mozebyš ty co kany poradziła, dyš przece tez jeji macierz* (Złatna, pow. żyw., Miesiączek 1967: 49); *Niek maciyrz zaświadcom, przeci na jyj locak stało sie to wsytko* (Zaremba 1931: 300). Wyraz *maciyrz* ma w świetle zapisów M. Karasia (1965) i A. Zaręby (1968) oraz danych słownika J. Kąsia zasięg ogólnoorawski, choć według tego ostatniego badacza bywa czasem używany z negatywnym nacechowaniem emocjonalnym (KąsSGO I: 553). *Macieř* to także częste określenie matki w starszym pokoleniu mieszkańców Śląska Cieszyńskiego (zarówno po polskiej, jak i czeskiej stronie): *Dyby še to maćeř dovežala, to by će zaš iya* (Łomna Miejska [Cz Ciesz], KSGP); *Przikazowali nom, co trzeba ty wiecy po taciku, po matce, po uocu, po macierzi szanować i udzierzować, jako to było downi...* (Istebna, pow. cies., Gładysz 1935: 15).

U górali z okolic Żywca określenie *macierz* jest komponentem wyrażenia nazywającego 'macochę': *młoda macierz* (Delavaux 1851: 41). Z kolei *swadziebna macierz* (*mać*) to w Czadeckiem określenie matki panny młodej, w której domu odbywało się wesele:

...tak kto co moze to doniesie a to uoddá ty gaždzinie, gaždowi, co swadźbe robi (to jest swadziebny macierzy). Ta swadziebna mać... dawá ješ baby, kołáce (Skalite [Czad], Zawiliński 1896: 398).

W gwarach góralskich zostały również poświadczone przymiotniki utworzone od leksemu *macierz*: 1) *macierzyński* 'macierzysty: o języku' – z gwary spiskiej: *maćeřyjšké^a o jyzyka še nie styć, cy bēz na tym ku ojnacu šfata, cy na tym* (Niedzica [Sp Pol], pow. n-tar., Bubak 1972: 72); oraz 2) *macierzyn* 'należący do matki; matczyny' – ze Śląska Cieszyńskiego: *Janek byu vdycki maćeřin milaček* 'ulubieniec' (Łomna Miejska [Cz Ciesz], KSGP); *to było maćeřine pole* (Jaworzynka, pow. cies., KSGP).

Rezerwuarem archaicznego słownictwa gwarowego są teksty folkloru. W piosenkach często odzwierciedla się problematyka rodziny i wzajemnych relacji między dziećmi i rodzicami, a zwłaszcza kluczowa rola matek w wydawaniu córek za mąż. Częstym wątkiem tematycznym jest sieroctwo dzieci, jak również odwołania do mitu zbójnickiego i postaci Janosika. Na szczególną rolę matki jako głównego bohatera w tekstach folkloru śpiewanego wskazywał już J. Sierociuk (1990: 53). Słownictwo pieśni jest jednak dość mocno skonwencjonalizowane, zdecydowanie częściej niż w potocznych tekstach gwarowych używa się tu w stosunku do matki afektonimów: *mamusia*, *matus*, *matusia*, *matuska*, *matusicka*, *mamiczka*, co nie przekreśla obecności nazw dawnych, jak *mać* czy *macierz*³ (Sierociuk 1990: 53). Są one utrwa-

3 J. Sierociuk (1990: 53) podkreślał, że wyraz *mać* w pieśni ludowej jest archaizmem, a cechę archaiczności należy mu przypisywać na podstawie zróżnicowania chronologicznego.

lone w podstawowym znaczeniu ‘matka’ zarówno w pieśniach zapisanych z Podhala⁴ i innych regionów górskich, jak i z pozostałego polskiego obszaru językowego (SKarł III: 94; MSGP: 131). Podaję tylko wybrane przykłady:

Siérotka po ^uojcu,
 więkša po macierzy,
 fto siérotom nie był,
 nigdy nie ^uuwierzy

(Podh, Ząb, pow. tatr., Sadownik 1971: 158).

Janickowa maci,
 Nie dała mi braci⁵.
 Bodaj rok konała
 Siedem umierała

(Podh, Zejszner 1845: 67).

Ale moja mé mać, za tobé nie fce dać

(Podh, Stopka 1898: 87).

Ale mnie moja mać, za ciebie nie fce dać

(Żdziar [Sp Sł], Grzegorzewski 1919: 79).

Starala sie moja mać, kiere miejsce mi mo dać

(Cierlicko Górne [Cz Ciesz], Ondrusz 1956: 11).

Postać *mać* występuje także w paremiach górskich, które – w stosunku do skróconego wariantu ogólnopolskiego *jaka mać, taka nać* – są rozbudowane o kolejne porównania i jeszcze mocniej podkreślają, że cechy charakteru i wyglądu dzieci są dziedziczone po rodzicach, np.:

Jako rzepa – tako nać, jako córka – tako mać

(Śl Ciesz, Ondrusz 1960: 88).

Jako rzepa tako nać, jako dziywka, tako mać

(Podh, Hodorowicz 2006: 74).

Jaki korzyń, taki piyń, jaki ociec taki syn; jako mać, tako nać

(Sucha Górna [Cz Ciesz], KSGP).

Z kolei forma *macierz* pojawia się w powiedzonkach (*przymówiskach*), komentujących trudne sytuacje życiowe:

Mów ty, wilku, pacierz, kiej ón woli owczóm macierz // kozióm macierz

(Śl Ciesz, Cinciała 1885: 27; Ondrusz 1960: 134).

4 Por.: Zejszner 1845; Sadownik 1971; Rak 2011.

5 *mnie brać*, tj. nie pozwoliła Janickowi mnie wziąć.

Nazwa *mać* (rzadziej *macierz*) została również utrwalona – podobnie jak w polszczyźnie ogólnej – w przekleństwach. W gwarach góralskich repertuar określeń eufemistycznych, łagodzących najbardziej wulgarne przekleństwo z członem *mać* jest jednak znacznie bogatszy, por.: *psa mać! ale mańne!* (Łomna Górna [Cz Ciesz], KSGP); *psia macierz* (oggw., KSGP); *psie maci jedne* (Mszana Dolna, pow. lim., KSGP); (w gniewie) *psę maći zdexuę!* (Limanowa, KSGP); *to była jego mać; taká jego mać; psá ci mać* (Ślemień, pow. żyw., Ramułt 1930: 34); *psia mać zatraconá* (oggw., SKarł III: 92); *kurca mać* (Piekielnik [Or Pol], pow. n-tar., KąśSGO I: 507).

Z kolei na Podhalu forma *macierz* funkcjonuje jako komponent frazeologizmów używanych w funkcji przekleństw: *trzysta ci macierzy* (ZborSGZ: 394); *stryła ik macierzý / stryła im macierzý* (ZborSGZ: 369). Na Żywiecczyźnie rodzajem przekleństwa lub złorzeczenia jest: *Kaj macierzy byś kilka djablów zjadł* (KSGP), a na Spiszu w tej samej funkcji – *diablów macierz: Dzież ta, u diablów macierz, sie zmieści szyćko w nich, telo źreją* (Frydman [Sp Pol], pow. n-tar., Jazowski 1967: 52).

TEŚCIOWA, TEŚĆ

Na Śląsku Cieszyńskim (Istebna, pow. cies., KSGP) i Orawie określenie *mać* odnosi się także do ‘teściowej’, por.: – *W Podsarniu sie nie gáda, ale w Lipnicy, Jabłónce, tam jest twardy orawski zwycáj, mać to jes teściowá* (Podsarnie [Or Pol], pow. n-tar., KąśSGO I: 491).

Nazwa *mać* jest ponadto składnikiem wyrażenia *zimna mać* wartościującego negatywnie teściową: *Grzebie kurka grzebie, na krzizowy cescie / Zimná mać sie śmieje ty młody niewieście* (piosenka) (Skalite [Czad], Zawiliński 1896: 402); tak samo jest u górali z południowej Żywiecczyzny (Kosiński 1883: 55) – *zimna maj* (Ujsoły i Żabnica, pow. żyw., KSGP).

W gwarach góralskich zachował się również wyraz *świekra* ‘matka męża lub żony; teściowa’. Nazwa ta poświadczona w polszczyźnie około 1500 r. (SStp IX: 63; MSZP: 333), kontynuuje prasłowiańskie **svekry*, **svekrōve* (D. lp.), **svekrōvb* (B. lp.), oznaczające tylko ‘matkę męża’⁶. W dobie staropolskiej w użyciu były też formy *świokra* i *świekrzyca* (XV w.) (SStp IX: 63) oraz męskie odpowiedniki – *świekr* (XIV w.), *świekier*, *świokier* (XV w.) ‘ojciec męża lub żony; teść’ (SStp IX: 62), a także postać pluralna *świekry* ‘rodzice męża lub żony; teściowie’ (MSZP: 333). Męski odpowiednik – *świekier* (**svek(ǫ)rǫ*)⁷, który pierwotnie oznaczał tylko ‘ojca męża’ (Gloger 1978/1900–1903 IV: 65), wyszedł z użycia z języka ogólnego na przełomie

6 Dokładniejsza rekonstrukcja psł. nazwy **svekry* ‘matka męża’ została doprowadzona przez Zbigniewa Gołąba (2004: 81–82) do postaci pie. **svek’rū* ‘pani drugiego rodu, drugiej grupy rodowej’.

7 Por. pie. **svek’uro* ‘pan drugiego rodu, drugiej grupy rodowej’ (Gołąb 2004: 81).

XVII i XVIII w. (Szymczak 1966: 157)), ale w ograniczonym zakresie zachował się w gwarach ludowych, czego jednak opracowanie Szymczaka nie odnotowuje.

Również wyraz *świekra* trafił do archiwum polszczyzny ogólnej – w SJPD był jeszcze notowany bez kwalifikatora, ale w USJP w pierwotnym znaczeniu ‘matka męża’ został już jednoznacznie zakwalifikowany jako przestarzały. Na uznaniu nazwy *świekra* za całkowicie bierną mocno zaważyła opinia Kazimierza Nitscha, który stwierdził, że ten „wyraz jest dziś w żywej mowie ludowej nieznaną” (Nitsch 1948: 153–159). Zgodnie z KSGP omawiany leksem w gwarach jest nadal obecny, choć często używany równoległe z synonimem *teściowa* i nierzadko odczuwany przez użytkowników jako nazwa stara, bardziej tradycyjna (por. AJKLW VII: 199)⁸.

Świekra została poświadczona na Podhalu (Kuch 23) i Orawie (KąśSGO II: 462), z kolei warianty *śvokra/śvokra/śvokra/śvokra* zanotowano na Spiszu (Sobierajski 1972: 218–219; FitSGS: 38), a *swokrę* ‘pogardliwie o teściowej’ – na Orawie (KąśSGO II: 418)⁹.

Odpowiednik męski – *świekie* używany w odniesieniu do ‘ojca męża lub żony’ zachował się w różnych wariantach fonetycznych w gwarze spiskiej, por.: *śvėkorl/śvėker/śvok'er/śvok'er* (Sobierajski 1972: 218–219); *śfok'er* ‘teść, ojciec męża’ (Niedzica [Sp Pol], pow. n-tar., KSGP), por.: *A miała tak iguo teguo śfokra [...] nò tyn śfok'er i y' i kupcył, nò to nãm nośł tyn t'ovâr tam* (Dursztyn [Sp Pol], pow. n-tar., Bubak 1972: 27)¹⁰.

RODZICE, TEŚCIOWIE

W języku literackim i gwarach nie ma rozróżnienia leksykalnego między rodzicami męża a rodzicami żony. Używanie wyrazu *teściowie* w stosunku do rodziców męża/żony nie budzi w polszczyźnie ogólnej nieporozumień znaczeniowych. W gwarach góralskich określenie pluralne *ojcowie* (ZborSGZ: 237; KąśSGO I: 761; Kub: 139), kontynuujące dawne *oćce, oćcowie, otcowie* (MSZP: 189), może być stosowane zarówno w odniesieniu do własnych rodziców, jak i do teściów: *Potela cłek młody, pokiela mo*

8 M. Szymczak (1966: 158) podaje: „Świekrę (‘matka męża lub żony’) w rdzennej Polsce zanotowaliśmy jedynie pięciokrotnie [...], przy czym zawsze informatorzy dodawali, że jest to nazwa stara, wychodząca dziś z użycia”. Zapisane poświadczenia pochodziły z następujących wsi: Kościerzyn Wielki (Krajna), Michałów (Wp wsch), Sędzin (Kuj), Woźniki (Mp śr-pn) i Kościerzew (Łow).

9 Postać *świekra* w ogólnym znaczeniu ‘teściowa’ jest ponadto obecna w świetle danych KSGP w gwarach Mp śr, wsch i Pogorza; została również zapisana sporadycznie od starszych użytkowników gwary podlaskiej (ok. Białej, Podl), od przesiedleńców z Kresów na Pomorzu Zachodnim, a także od przesiedlonych tu mieszkańców Bieszczad (por. Szymczak 1966: 158). W innych regionach *świekra* bywa jeszcze używana w znaczeniach zawężonych do ‘matki męża’ (Wp, War, ok. Włodawy), ‘matki żony’ (Mr), a nawet ‘macochy’ (Wp zach).

10 Nazwa *świekie* / *świekr* występuje jeszcze sporadycznie w innych regionach, na Mr, Maz, Podl pd, Lub, w Mp pn-zach (KSGP).

ojców (Hodorowicz 2006: 147). Jedynie w gwarze spiskiej została potwierdzona forma *świekrowie* ‘rodzice męża lub rodzice żony’, por.: [] *świekrowie byl’i dla niej barz dobrzy* (Frydman [Sp Pol], pow. n-tar., Jazowski 1967: 77), która występuje jeszcze obok synonimu *teściowie* w gwarach małopolskich (KSGP).

W gwarach orawskiej i żywieckiej rodzice pana młodego i panny młodej (rodzice zięcia, synowej) są dla siebie *swatami* (lub *szwatami*) (Niezabitowska 1963: 359). Na Orawie i Żywiecczyźnie używa się leksemu *swat* w dwóch kontekstach – na określenie ‘ojca zięcia, synowej’ i w relacji ‘teść dla teścia i teściowej’, por.: *Alebo swat, to tyz tak jako ojciec mojego ziynciá, teściu dziywki, niy?* (Zubrzyca Górna [Or Pol], pow. n-tar., KąśSGO II: 417); *sfat* ‘ojciec pana młodego dla rodziców panny młodej’ (Sporysyz [dzielnica Żywca], Koszarawa, Korbielów, pow. żyw., KSGP). Podobnie w dwojakim znaczeniu jest używana na podanym obszarze nazwa *swatowá* ‘matka zięcia, synowej’ i ‘teściowa dla teściowej lub teścia’ (KąśSGO II: 417; KSGP).

Na Orawie Słowackiej rodziców często określa się ciągiem wyrazów, przy czym zawsze w pierwszej kolejności zgodnie z porządkiem patriarchalnym wymienia się ojca: *Uóćec a mać spal’i v iz’be* (Orawska Leśna [Or Sł], Karaś 1965: 37); *uóćec i mać* (Nowoć [Or Sł], Karaś 1965: 31); *Kl’ynkl’i p’řed uoյցym, p’řed maćeřám, obídva* [państwo młodzi] (Orawskie Wesole [Or Sł], Zaręba 1968: 262); podobnie jest na Śląsku Cieszyńskim – *uóćez i mać* (Jaworzynka, pow. ciesz., KSGP).

RODZICE CHRZESTNI

Obecność archaizmów zaznaczyła się również w słownictwie odnoszącym się do rodziców chrzestnych.

W artykule Teresy Gołębiowskiej (1974) dokumentującym nazwy rodziców chrzestnych w gwarach polskich z interesującego mnie obszaru zostały podane następujące określenia, por.: *chrzestna* (Podh), *chrzestna mać* (Or Sł), *chrzestna matka* (Podh, Or Sł, Żyw), *chrzestnomatka* (Podh), *chrzesnymatka* (Podh, Or Sł), *kumoszka* (Podh, Or Sł), *patka* (Podh, Żyw); *chrzeojciec* (Podh), *chrzestnoojciec* (Podh), *chrzestny* (Podh), *chrzestny ojciec* (Podh, Or Sł, Żyw), *kumoter* (Podh, Or Pol, Sł Ciesz), *patek* (Żyw, Sł Ciesz); *chrzestni* (Podh), *chrzestni ojcowie* (Podh, Or Sł, Żyw), *chrzestnoojce* (Podh), *chrzestnoojcowie* (Podh), *kumotry* (Żyw), *kumotrzy* (Podh, Or Sł), *patkowie* (Żyw).

Obecnie w gwarze orawskiej zostały poświadczony formy: *krzesná mać* ‘matka chrzestna’ (Podsarnie, Chyżne, Jabłonka, Lipnica Wielka [Or Pol], pow. n-tar., KąśSGO II 491); *krzesná maciyrz* ‘ts.’ (Chyżne, Lipnica Mała [Or Pol], pow. n-tar., KąśSGO II 491); *krzesny ociec* ‘ojciec chrzestny’ (Jabłonka, Lipnica Wielka, Piekienik, Podwillk [Or Pol], pow. n-tar.; Głodówka [Or Sł], KąśSGO II 491); *krzesnyociec* (Lipnica Wielka, Podsarnie [Or Pol], pow. n-tar., KąśSGO II 491) i *krześni ojcowie* ‘rodzice chrzestni’, por.: *Noji ido na fare, no tam nadrzyj zapiso do mantryki, kiedy*

się narodziło no i krzesnych ojców popiso miano, noji potym ido krzcić do kościoła (Głodówka [Or Sł], Zaręba 1967: 20).

INNI CZŁONKOWIE RODZINY

Wyrażeniem *stara mać* (*staro mač*) określają swoją matkę dorośli na Spiszu, ale tylko wówczas, gdy chcą wyrazić znaczenie ‘babka’, czyli gdy zwracają się do swoich dzieci lub mówią w ich obecności. Z kolei wnukowie używają w stosunku do babki wyłącznie nazwy *baba* (Mały Sławków [Sp Sł], Sobierajski 1972: 217). Samo określenie *stara mać* jest wyraźnym nawiązaniem do obecnego na Słowacji typu *stara mac*. Ograniczony zasięg nazwy tylko do gwar spiskich po stronie słowackiej przemawia za przyjęciem stanowiska Zenona Sobierajskiego (1972: 217), który interpretuje wyrażenie *stara mać* nie jako polski archaizm peryferyjny, lecz wpływ słowacki, czego dowodzić mogą także inne liczne słowackie zapożyczenia wyrazowe na omawianym terenie.

Podsumowanie

Obecność archaizmów leksykalnych o proveniencji prasłowiańskiej według Wojciecha R. Rzepki (1998: 175) zaznaczyła się w historii języka ogólnego i jego dialektów w sposób równoległy. Przekonuje teza uczonego, którą odnoszę również do analizowanego słownictwa z zakresu nazw członków najbliższej rodziny w gwarach góralskich, że stan gwarowy jest uprzedni w stosunku do języka ogólnego. O ile omawiane leksemy przeszły w polszczyźnie ogólnej do archiwum i są całkowicie pasywne w podstawowym znaczeniu, o tyle przedłużyły swój żywot w gwarach. Mieszkańcy terenów górskich najczęściej mówili tylko gwarą, stanowiącą jedyny znany im system językowy, co sprzyjało zachowywaniu dawnego nazewnictwa. Współczesna sytuacja językowa i społeczna jest już zdecydowanie mniej jednorodna, gdyż oddziaływanie polszczyzny ogólnej sprawia, że mówiący gwarą góralską nabierają wątpliwości, czy nazywanie dzisiaj matki *macią* lub *macierzą* to wyraz szacunku i hołdowania tradycji, czy raczej przejaw grubiaństwa i braku kultury (skoro *mać* funkcjonuje w polszczyźnie tylko jako komponent przekleństw)¹¹.

11 Por.:

A: – Gádało się tak, moja mać abo mój ociec.

J: – Ale to nie ze złościami gádali?

A: – E, niy, niy.

J: – Tak z posanowanियm?

A: – Z posanowanियm.

Skróty geograficzne

ciesz. – cieszyński	Or Pol – Orawa Polska
Cz Ciesz – Czeski Cieszyn	Or Sł – Orawa Słowacka
Czad – Czadeckie	Podh – Podhale
Kr pd – Kresy Południowe	Podl – Podlasie
Kuj – Kujawy	Sp Pol – Spisz Polski
lim. – limanowski	Sp Sł – Spisz Słowacki
Lub – Lubelskie	Śl Ciesz – Śląsk Cieszyński
Łow – Łowickie	tatr. – tatrzański
Maz – Mazowsze	War – Warmia
Mp – Małopolska	Wp – Wielkopolska
Mr – Mazury	Żyw – Żywiecczyzna
n-tar – nowotarski	żyw. – żywiecki

Literatura

- AJKLW: *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*, t. I–VII red. Zenon Sobierajski, Józef Burszta, t. VIII–XI red. Zenon Sobierajski, Wrocław – Poznań 1979–2005.
- AJPP: M. Małecki, K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*, Kraków 1934.
- BUBAK J., 1972, *Spiskie teksty gwarowe z obszaru Polski*, „Zeszyty Naukowe UJ” CCLXXVIII, Warszawa – Kraków.
- CINCIAŁA A., 1885, *Przysłowia, przypowieści i ciekawsze zwroty językowe ludu polskiego na Śląsku w Księstwie Cieszyńskim*, Cieszyn.
- DELAVAUX L., 1851, *Górale beskidowi zachodniego pasma Karpat. Rys etnograficzny zwyczajów i obyczajów włościan okolic Żywca*, Kraków.
- FITSGS: F. Fitak, *Słownik gwary spiskiej*, Szczawnica 2004.
- GŁOGER Z., 1978/1900–1903, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa.
- GŁADYSZ M., 1935, *Góralskie zdobnictwo drzewne na Śląsku*, „Prace Etnograficzne. Wydawnictwo Śląskie Polskiej Akademii Umiejętności” I, Kraków.
- GOŁĄB Z., 2004, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, Kraków.
- GOŁĘBIEWSKA T., 1974, *Nazwy rodziców chrzestnych w gwarach polskich*, „Zeszyty Naukowe UJ” CCCXL, s. 95–115.
- GRZEGORZEWSKI J., 1919, *Na Spiszu – studia i teksty folklorystyczne*, Lwów.
- HANDKE K., 1997, *Rozważania i analizy językoznawcze*, Warszawa.
- HODOROWICZ S.A., 2006, *Podholańskie porzekadła i pogwórki maści wselijkiej ku cłeka zadumie i wesołości dane*, Nowy Targ.
- HODSG: S.A. Hodorowicz, *Słownik gwary górali Skalnego Podhala*, Nowy Targ 2004.

B: – W Jabłonce na przykład nik nie powiy tak jak u nás – mama – jak jes, niy? Kie je stará, to mać abo ociec, a w Jabłonce – tatuś, mamusia. Choćkto mówi z Jabłónki, jak kto słysy, gádá, ze to brzidko.

J: – Dziadek gádá, ze ón móg powiedzieć swojy mamusi mać i to nie było nic obraźliwego.

B: – Moja znowu by sie hnet pogniywała (Chyżne [Or Pol], pow. n-tar., KąsSGO I: 553).

- HOFF B., 1888, *Lud cieszyński, jego właściwości i siedziby. Obraz etnograficzny*, Warszawa.
- JAZOWSKI A., 1967, *Opowieści ludu spiskiego*, Warszawa.
- KARAŚ M., 1965, *Orawskie teksty gwarowe z obszaru Czechosłowacji*, „Zeszyty Naukowe UJ” LXXII, Kraków.
- KĄŚSGO: J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, t. I–II, Kraków 2011.
- KOSIŃSKI W., 1883, *Materiały do etnografii górali beskidowych*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej wydany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności” VII, Kraków, s. 3–105.
- KSGP: *Kartoteka Słownika gwar polskich w Zakładzie Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie*.
- KUB: B. Kubok, *Dawne słownictwo gwar cieszyńskich w świetle kontaktów językowych*, „Język na Pograniczach” nr 39, Warszawa 2011.
- KUCH: R. Kucharzyk, *Górolsko godacka. Ilustrowany słownik dla ceprów*, Warszawa 2011.
- MIESIĄCZEK W., 1967, *Pogodki spod Lipowskiej*, Kraków.
- MSGP: J. Wronicz (red.), *Mały słownik gwar polskich*, Kraków 2009.
- MSZP: F. Wysocka (red.), *Mały słownik zaginionej polszczyzny*, Kraków 2003.
- NIEZABITOWSKA A., 1963, *Zmiany w słownictwie żywieckim na przestrzeni ostatnich 70 lat*, „Zeszyty Naukowe UJ” LX, s. 355–64.
- NITSCH K., 1948, *Studia z historii polskiego słownictwa*, Kraków.
- NSPP: A. Markowski (red.), *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, Warszawa 1999.
- ONDRUSZ J., 1956, *Żywe teksty. Co człowiek przeżył. Pieśniczki*, „Zwrot” nr 79, Czeski Cieszyń, s. 9–11.
- ONDRUSZ J., 1960, *Przysłowia i przymówiska ze Śląska Cieszyńskiego*, „Prace i Materiały Etnograficzne” XV, cz. 2, Wrocław – Kraków.
- PAWLIKOWSKI M., 1923, *Zbójnicy (Opowieść)*, „Wierchy” I, s. 210–217.
- RAK M., 2011, *Materiały etnograficzne z Podhala Ignacego Moczydłowskiego*, „Biblioteka «LingVariów»” t. 11, Kraków.
- RAMUET S., 1930, *Gwara ślemieńska. I. Słownik*, Poznań.
- RZEPKA W.R., 1998, *O archaizmach leksykalnych pochodzenia prasłowiańskiego w gwarach polskich (Kilka uwag po lekturze Słownika prasłowiańskiego)*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, „Prace Językoznawcze” 25, s. 153–161.
- SADOWNIK J. (red.), 1971, *Pieśni Podhala. Antologia*, Kraków.
- SCIESZ: J. Krop, J. Twardzik, J. Pilch, J. Wronicz, *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, Wisła – Ustroń 1995.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SGGŻ: J.K. Nowak, *Słownik gwary górali żywieckich*, Warszawa 2000.
- SIEROCIUK J., 1990, *Pieśń ludowa i gwara*, Lublin.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1958–1969.
- SKARŁ: J. Karłowicz (red.), *Słownik gwar polskich*, Kraków 1900–1911.
- SOBIERAJSKI Z., 1972, *Wpływy słowackie w nazwach stopni pokrewieństwa na Spiszu*, „Z Polskich Studiów Sławistycznych. Językoznawstwo” IV, s. 213–220.
- SSTP: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. IV, z. 2 (21), Wrocław – Warszawa – Kraków 1963; t. IX, z. 1 (55), Wrocław 1982.
- STOPKA A., 1898, *Materiały do etnografii Podhala (Zakopane, Kościelisko, Poronin, Czarny Dunajec)*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie” III, s. 73–166.

- SZYMCZAK M., 1966, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, „Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego” nr 11, Warszawa.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa 2003.
- ZAREMBA J.A., 1931, *Stare pogodki gorolskie łód Zywca, Żywiec*.
- ZARĘBA A., 1967, *Orawskie teksty gwarowe z obszaru Czechosłowacji*, „Zeszyty Naukowe UJ” CLI, Kraków.
- ZARĘBA A., 1968, *Polskie teksty gwarowe z Orawy na Słowacji*, „Zeszyty Naukowe UJ” CLXIX, s. 245–285.
- ZAWILIŃSKI R., 1896, *Przyczynek II do etnografii górali polskich na Węgrzech*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie” I, s. 380–425.
- ZBORSGZ: J. Zborowski, *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, Zakopane – Kraków 2009.
- ZEJSZNER L., 1845, *Pieśni ludu Podhalań, czyli górali tatrowych polskich*, Warszawa.

Lexical archaisms in the dialects of Polish highlanders (using the example of selected native vocabulary)

Summary

The material for our analysis of archaisms came from peripheral dialects of Polish highlanders. These dialects are some of the varieties of Polish which have been quite well preserved. The term ‘highlanders’ dialect’ is understood broadly, to be any dialect of Polish highlanders from Podhale, Spiš, Orava, the Żywiec area, and Cieszyn Silesia. The lexical individuality of these regions is a result of different historical and geographical factors.

My research focused on vocabulary related to family, and in particular to the ways of referring to important figures in familial relations. Highlanders’ families did and still do traditionally hierarchize the roles of family members with regard to their age and position.

The discussed lexemes have been long archived in literary Polish; they are now entirely passive in their primary meanings, but they continue to thrive in dialects.